

ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

ПРАВА

О. Данильян, професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури у транзитивних умовах

Визначені в Конституції України завдання щодо створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без певного рівня правосвідомості і правової культури суспільства. Адже відомо, що саме правосвідомість і правова культура є найважливішими чинниками, які сприяють становленню правової системи держави і демократичних засад суспільства, впливають на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримують і закріплюють його цілісність, стабільний правопорядок.

Тому не випадково, що останнім часом різноманітні аспекти формування правосвідомості і правової культури перебувають у центрі уваги багатьох дослідників. Окремим проблемам правосвідомості і правової культури юристів, студентів, учнівської молоді і громадян демократичного суспільства в цілому присвячені праці таких наукових працівників, як О. Аграновська, Ю. Битяк, В. Бурмістров, А. Волощенко, О. Ганзенко, В. Головченко, І. Голосніченко, Ю. Калиновський, Д. Колесніченко, М. Козюбра, О. Косаревська, Т. Кушнірова, З. Легуша, М. Матузов, О. Менюк, І. Невважай, І. Осика, І. Підкуркова, Р. Подберезській, О. Пометун, В. Сальніков, О. Семітко, А. Скуратівський, В. Тацій, Ю. Тодика, Н. Удод, В. Чорней, І. Яковюк та ін.¹ Втім, як показує аналіз

¹ *Бурмістров В. А.* Роль правової культури в формуванні соціалістического правового государства: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харьков, 1990. – 194 с.; *Волощенко А. В.* Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Х., 2001. – 19 с.; *Ганзенко О. О.* Конституційні засади формування правової культури особи // *Держава і право: Зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки.* – К., 2001. – Вип. 12. – С. 170–174; *Головченко В., Чорней В.* Правова та політична культура в українському суспільстві //

юридичної літератури, незважаючи на активізацію досліджень у сфері правової свідомості і правової культури, проблеми їхнього реального стану в перехідному суспільстві, а також специфіка формування правосвідомості і правової культури в транзитивний період залишаються поки недостатньо розробленими. Дійсність же є такою, що не проходить і дня, щоб засоби масової інформації не вказували б на правовий нігілізм, юридичний безлад і правову безкультурність, що процвітають у транзитивних суспільствах.

Тому одним з найважливіших завдань транзитивного періоду є створення нових демократичних політико-правових інститутів, які повинні займатися формуванням правової культури населення цих країн. Для того, аби діяльність цих інститутів з формування правосвідомості і правової культури була цілеспрямованою та ефективною, необхідний постійний моніторинг і об'єктивна оцінка цих складних феноменів. На жаль, проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури населення або певних соціальних груп та шарів у сучасній науковій літературі розроблена недостатньо.

Найбільш інформативними, на наш погляд, показниками стану рівня правосвідомості і правової культури в конкретній країні є дані про злочинність, якісна і динамічна її характеристики, кількість громадян, засуджених

Юрид. вісн. України. – 2002. – 2–8 берез. (№ 9). – С. 6–7; *Голосніченко І.* Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави // *Право України.* – 2005. – № 4. – С. 24–25; *Калиновський Ю. Ю.* Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія. – Х. – 288 с.; *Косаревская О. В.* Формирование правовой культуры детей и молодежи как актуальная проблема национального воспитания // *Закон і підліток.* – Донецьк, 2001. – С. 74–78; *Менюк О.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // *Право України.* – 2001. – № 4. – С. 21–23; *Невважай І. Д.* Типы правовой культуры и формы правосознания // *Изв. вузов. Правоведение.* – 2000. – № 2. – С. 23–31; *Осика І. В.* Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2004. – 19 с.; *Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Монографія / За ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка.* – Х., 2007. – 248 с.; *Семитко А. П.* Развитие правовой культуры как правовой прогресс. – Екатеринбург, 1996. – 313 с.; *Скурятівський А.* Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців // *Вісн. Укр. акад. держ. упр. при Президентів України.* – 2002. – № 1. – С. 415–425; *Тацій В., Тодика Ю.* Конституція України і правосвідомість юристів // *Вісн. Акад. прав. наук України.* – 1998. – № 4 (15). – С. 44–54; *Тодика Ю. Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры: Монографія. – Харьков, 2001. – 160 с.

за серйозні правопорушення, а також рівень корупції в країні. Для нас особливий інтерес становить рівень правосвідомості і правової культури в Україні, тому у статті широко використовуватимуться дані державних органів України і міжнародних організацій із вказаної проблематики.

Почнемо аналіз правосвідомості і правової культури населення транзитивних країн з абсолютних цифр. Так, за даними Генеральної прокуратури України, у 2007 р. на території країни вчинено 401,3 тис. злочинів¹. Усього у 2007 р. зареєстровано понад 2 млн 851 тис. заяв громадян України про злочини, які вже скоєні або готуються, що перевищує показники 2006 р. на 9,2 %². Крім того, за даними МВС України, тільки працівниками міліції у 2007 р. складено 9,4 млн протоколів про адміністративні правопорушення, що майже на 24 % більше ніж у 2006 р. Прокуратурою зафіксовано зростання таких видів злочинів, як нанесення умисних тяжких тілесних ушкоджень (на 3,8 %); незаконний обіг зброї (на 6,1 %); ДТП зі смертельними наслідками (на 9,6 %), незаконне позбавлення волі або викрадання людини (на 9,9 %). За станом на 1.01.2008 р. залишилися нерозкритими понад 133 тис. злочинів, тобто кожен третій вчинений у країні злочин³. Для порівняння, у Російській Федерації у 2007 р. зафіксовано 3 млн 583 тис. злочинів, що більш ніж у 2001 р. на 20,7 %. За відомостями ж Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації за останні роки кожен четвертий росіянин став жертвою злочину, а 500 тис. російських жінок продані в рабство⁴.

За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань, на 1 січня 2008 р. у пенітенціарних закладах України перебувало понад 160 тис. засуджених. Під наглядом дільничних міліціонерів перебувають ще понад 700 тис. рецидивістів, що звільнилися з місць позбавлення волі, а також особи, що знаходяться під адміністративним наглядом⁵. Всього ж на 100 тис. населення в Україні припадає 340 осуджених, які перебувають у пенітенціарних закладах. Не кращою є ситуація з кількіс-

¹ Про стан законності в державі у 2007 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

² Прес-реліз МВС України про найбільш резонансні злочини та події на 01.01.2008 р. // <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/156222>

³ Про стан законності в державі у 2007 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

⁴ Доклад Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации за 2007 год // <http://www.rg.ru/2007/04/13/upolnomochennyj-doklad-dok.html>

⁵ Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту станом на 01.01.2008 року // http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59087&cat_id=45688

то засуджених і в інших посттоталітарних країнах. Понад 500 осуджених на 100 тис. населення країни перебувають у пенітенціарних установах Білорусі (505) і Казахстану (598); від 300 до 500 — в Естонії, Латвії, Азербайджані, Киргизстані; від 200 до 300 осіб на сто тисяч перебувають у в'язницях Угорщини, Румунії, Чеської Республіки, Польщі, Вірменії, Молдови, Литви, Грузії. Проте найбільша кількість осуджених на душу населення в Росії. На сто тисяч росіян припадає 605 ув'язнених¹. Підрахунки фахівців показують, що майже восьма частина всього тюремного населення на Землі перебуває в російських пенітенціарних закладах. І це при тому, що росіяни складають лише сорокову частину людства. Кожен же четвертий дорослий чоловік у Росії — колишній ув'язнений.

Якщо звернутися до коефіцієнта злочинності (кількості правопорушень щодо чисельності населення), то у 2007 р. на кожні 100 тис. населення України припадало 853 злочини. По суті щорічно трохи менше 1 % населення нашої країни вчиняють злочини. Це значно більше, ніж у Радянському Союзі, в якому в 1978 р. коефіцієнт злочинності складав 503, а до 1985 р. він перевищив 700. Втім, є чимало транзитивних країн, де ситуація є набагато гіршою. Наприклад, у процесі трансформації коефіцієнт злочинності іноді досягав: у Росії — 1756, у Польщі — 2351, в Угорщині — 3789².

Проте, аналізуючи ці цифри злочинності в трансформаційних країнах, не треба забувати, що йдеться про дані офіційної статистики. Адже є ще й так звана латентна злочинність, яка не має офіційної фіксації. Вважається, що останніми роками в Росії та інших пострадянських країнах латентна злочинність складає приблизно 4 : 1, тобто на один зареєстрований злочин припадає чотири незареєстрованих. Рівень латентної злочинності істотно розрізняється за окремими видами правопорушень. Проведені кримінологами дослідження свідчать, що, наприклад, по вбивствах він складає 2 : 1, по зґвалтуваннях — 6 : 1, а по крадіжках — 73 : 1. Найвищий показник по хабарництву (понад 2 900 випадків на 1 зареєстрований) і здирству (рекет) — понад 17000 : 1³. Усі ці дані красномовно свідчать про рівень правової культури пересічних громадян у посттоталітарних країнах.

¹ Постсоветские страны сажают своих граждан и сажают много // <http://www.kriminal.lv/ru/bez-razdela/vdova-avtoriteta-maruta-goylo.html>

² Вуликова Т., Латов Ю. Особенности преступности в СССР и в постсоветской России // <http://www.krugosvet.ru/articles/124/1012411/1012411a3.htm>

³ Там само

На жаль, у сфері правової культури не є прикладом і посадовці, державні урядовці, керівники підприємств різних видів власності і профілів, від яких багато в чому залежить рівень правосвідомості і правової культури перехідного суспільства. Наприклад, тільки у 2004 р. до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за захистом своїх конституційних прав через всі канали зв'язку (письмові звернення, особистий прийом, телефони «гарячої лінії», електронна пошта) звернулися 169,0 тис., у 2005 р. — 170,4 тис. громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Усього за час діяльності Уповноваженого станом на 1 січня 2006 р. надійшли звернення від 677 409 осіб у зв'язку з порушенням їхніх прав і свобод.

Аналіз найбільш проблемних питань у сфері прав людини, з якими громадяни звертаються до Уповноваженого, показує, що майже 52 відсотки всього обігу стосуються порушень громадянських прав, насамперед права на судовий захист, а 35 відсотків — порушень соціальних, політичних і економічних прав, у першу чергу права на працю, отримання винагороди за неї, надання житла, пенсій, порушень права власності на землю¹. Співвідношення порушених прав громадян України у 2004–2005 рр. за видами та їхня динаміка подані на рис. 1–2.

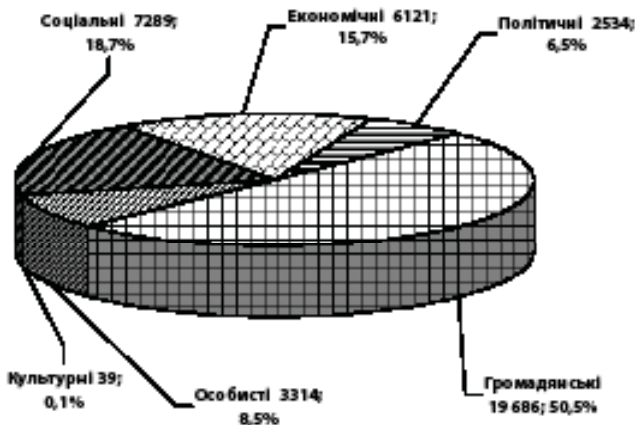

Рис. 1. Кількість повідомлень за видами порушених справ у 2004 р.

¹ Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини // www.ombudsman.kiev.ua/dopovid

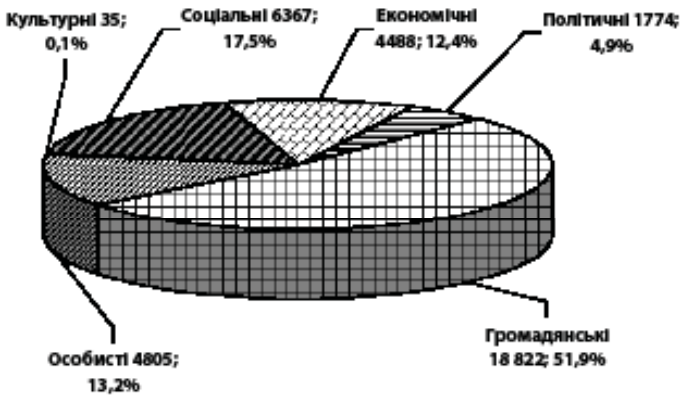

Рис. 2. Кількість повідомлень за видами порушених справ у 2005 р.¹

Останніми роками в Україні значно зросла кількість порушень особистих конституційних прав громадян, зокрема права на захист гідності, честі, а також застосування слідчими органами недозволених методів ведення слідства тощо. Тільки в 2007 р. органами прокуратури України у зв'язку з цим було відкрито понад 15 тис. кримінальних справ, з яких 11 тис. направлено до суду, за актами прокурорського реагування притягнуто до відповідальності 118 тис. посадовців і відшкодовано державі і громадянам майже 2,6 млрд гривень².

Одним з основних критеріїв рівня правосвідомості і правової культури транзитивного суспільства є забезпечення державними органами влади захисту прав людини на інформацію, свободу думки, на вільний прояв своїх поглядів, адже свобода інформації — це основне право людини і критерій її основних свобод. За даними, наведеними в доповіді «Права людини в сучасному світі» (2008)³, підготовленій Міжнародною організацією Amnesty International, професія журналіста в посттоталі-

¹ Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини // www.ombudsman.kiev.ua/dopovid

² Про стан законності в державі у 2007 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

³ Права человека в современном мире // www.google.com.ua/search?hl=uk&q=Amnesty+International

тарних країнах залишається однією з найнебезпечніших. У більшості з цих країн існує цензура, яка набуває найрізноманітніших форм: починаючи від адміністративного та економічного тиску і закінчуючи прямим застосуванням насильства проти журналістів. Масовими в посттоталітарних країнах є також побиття, шантаж, залякування журналістів, блокування рахунків видань і видавництв, вилучення і викрадання тиражів газет і журналів, тенденція до монополізації засобів масової інформації.

Проте свобода слова має й інший бік, інші вимір і форму впливу на правову культуру перехідного суспільства. У засобах масової інформації посттоталітарних країн дедалі частіше з'являються матеріали, що пропагують насильство, всюдозволеність, аморальність, зневагу до громадянських обов'язків, моральних принципів, зневажливе ставлення до представників державної влади, особливо силових структур. Сильніше впливати на засоби масової інформації починає організована злочинність. У громадськості цих країн та їхніх громадян дедалі більше обурення викликає пропаганда жорстокості, розпусти, «героїзація» злочинності і злочинців, які завдають великої шкоди етичним і духовним цінностям народу, травмують психіку молоді, породжують небачену за своєю жорстокістю злочинність і чинять найбільший негативний вплив на правосвідомість і правову культуру суспільства¹.

Найважливішим показником правосвідомості і правової культури транзитивного суспільства є можливість реалізації громадянами прав на судовий захист і забезпечення їхніх основних прав і свобод. З цього питання до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини надходить більше третини всіх звернень громадян. І це не може не викликати занепокоєння, оскільки саме суди є основною ланкою національної системи захисту прав людини. Найбільше скарг надходить на необґрунтованість вироків і рішень судів, невчасний і неналежний розгляд справ та дій суддів. Дійсно, у судовій практиці нерідкими є випадки, коли внаслідок неякісного розгляду справ помилково ухвалюються вирокі щодо безвинних людей. У 2006 р. таких вироків було винесено 185, у 2007 — 173. Всього ж за поданнями державних обвинувачів у 2007 р. переглянуто і визнано неправосудними вирокі судів щодо 7607 осіб. Якщо у 2006 р. Генеральна прокуратура України ініціювала перед Вищою радою юстиції внесення подань про звільнення з посад 4 суддів за

¹ Данильян О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві // Наук. зап. ХВУ. Соціальна філософія, психологія. – Х., 2006. – Вип. 2 (26). – С. 3–9.

допущені ними порушення закону під час розгляду справ, то в 2007 р. ця цифра сягнула 41.

Провідне місце в структурі органів державної влади, на які покладено забезпечення прав і свобод громадян пострадянських країн, зокрема України, займає МВС. Більшість співробітників правоохоронних органів — це чесні і мужні люди, які сумлінно виконують свій конституційний обов'язок із забезпечення спокою і безпеки громадян нашої держави. Тим більше викликають серйозне занепокоєння грубі порушення деякими працівниками правоохоронних органів цих країн невід'ємних прав громадян на життя, недоторканність та захист честі і гідності. Наприклад, здійснюючи нагляд за додержанням законів, прокуратура України тільки в 2007 р. скасувала понад 91 тис. незаконних постанов, зокрема: органів внутрішніх справ — 86,7 тис., слідчих прокуратури — 2,5 тис., служби безпеки — 226, податкової міліції — 1404, органів дізнання Прикордонної служби України — 40, митних органів — 25, органів дізнання Міністерства надзвичайних ситуацій — 20, Міністерства оборони та інших військових формувань — 120¹.

Всього ж за наслідками розгляду подань і постанов прокурорів про порушення дисциплінарного впровадження у 2007 р. притягнуто до дисциплінарної відповідальності 24,1 тис. працівників органів внутрішніх справ, 253 — служби безпеки, 1832 — податкової міліції, 212 — органів дізнання Прикордонної служби України. До кримінальної відповідальності притягнуто 330 працівників органів внутрішніх справ, 31 — податкової міліції, 23 — митних органів, 7 — органів дізнання МНС².

Неналежний рівень характеризує правову свідомість і правову культуру посадовців посттоталітарних країн у сфері економіки та фінансів. За даними Генеральної прокуратури України, останніми роками в країні зросла кількість економічних, зокрема посадових злочинів, у бюджетній, паливно-енергетичній, кредитно-фінансовій галузях економіки, зовнішньоекономічній діяльності, на стратегічних об'єктах, агропромисловому комплексі. Наприклад, тільки за 2007 р. було вчинено 42,6 тис. злочинів у сфері економіки, з яких 54 % є тяжкими та особливо тяжкими. У тому ж році виявлено і знешкоджено 441 організоване злочинне угруповання, діяльність третини з яких має економічну спрямованість³.

¹ Про стан законності в державі у 2007 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

² Там само.

³ Там само.

Не кращою є ситуація зі злочинністю у сфері економіки, фінансів, а також із рівнем правової культури посадовців і в інших перехідних державах. Наприклад, за даними МВС Росії, у країні вже з середини 90-х рр. ХХ ст. активно діяло понад 200 тис. крупних кримінальних угруповань. Підкуплені урядовці сприяли злочинній діяльності практично кожної сьомої банди. За оперативними даними, злочинні угруповання за останнє десятиліття контролювали в Росії 35–40 тис. підприємств. До цього переліку входило понад 400 банків і 47 бірж. Кількість же злочинів економічної спрямованості, виявлених органами внутрішніх справ Росії за 2007 р., склала майже 500 тис., а 59 % російських компаній за останні два роки стали жертвами економічних злочинів¹.

За даними фахівців, у транзитивних країнах, де порівняно нещодавно сформувався ринок, корупційні процеси набувають загрозливих масштабів, навіть більше того — системного характеру, що активно обговорюється в суспільстві. Наприклад, якщо у 2002 р. валовий обсяг (масштаб) корупції в Росії незалежними експертами оцінювався в 33,5 млрд доларів, то в 2005 р. — вже приблизно у 319 млрд доларів. Згідно з іншими розрахунками, росіяни щорічно витрачають тільки на хабарі понад 30 млрд доларів, тобто майже половину держбюджету своєї країни².

Ці далеко не повні статистичні дані підтверджують висновок, що в перехідному суспільстві серед державних урядовців різного рівня, працівників правоохоронних органів, а також посадовців у сфері економіки та фінансів рівень правової культури дуже низький. Невипадково, що в посттоталітарних країнах рівень корупції є одним з найвищих у світі. Про це свідчать результати дослідження корумпованості країн світу Міжнародної суспільної організації з протидії корупції Transparency International³. Наприклад, Україна посідає 118 місце зі 180 країн світу за індексом сприйняття рівня корупції. Індекс сприйняття рівня корупції України складає 2,7 пункти з 10. Як зазначено у звіті організації, така ситуація з корупцією в Україні пов'язана з відсутніс-

¹ В России резко выросло число экономических преступлений // <http://www.lenta.ru/news/2008/01/19/crimes/>

² Коррупция в Казахстане: нарастающие проблемы в экономике // <http://www.zakon.kz/our/news/news.asp?>

³ Згідно з методологією дослідження Transparency International, бал індексу сприйняття корупції відображає сприйняття рівня корупції підприємцями і аналітиками і оцінює його за шкалою від 10 (корупція майже відсутня) до 0 (дуже високий рівень корупції).

то прозорості в процесі впровадження антикорупційних заходів, а також з вибірковістю в боротьбі з корупцією. Як наголошується у звіті, більшість судових справ за корупційні дії в Україні порушується, як правило, проти дрібних чиновників або політичних опонентів владної більшості.

Серед країн колишнього СРСР ще нижчий рівень сприйняття корупції ніж Україна, мають, зокрема, Білорусь (2,1), Азербайджан (2,1), Росія (2,3), Таджикистан (2,1), Туркменістан — 2,0. Вірменія знаходиться на 99-му місці серед країн за сприйняттям рівня корупції (показник 3,0), Грузія — на 79 місці (3,4 пункти), Латвія — на 51 з показником 4,8¹. Такими є невідомі дані, що характеризують рівень правосвідомості і правової культури у посттоталітарних країнах.

Особливу небезпеку для правосвідомості і правової культури становить криміналізація політики в перехідних країнах або, як її ще часто називають, — політична корупція. Не випадково, що цій проблемі присвячено ряд серйозних досліджень². Автори цих робіт переконливо доводять, що політична корупція руйнує правосвідомість і правову культуру, підриває довіру до інститутів державної влади, перешкоджає консолідації соціуму, оскільки громадяни переконуються в ілюзорності демократичності виборів.

Політична корупція на пострадянському просторі стала звичним і загально визнаним фактором повсякденного життя. Природно, за таких умов навряд чи можна говорити про політико-правову активність громадян, легітимність державної влади, її авторитет. Таке явище негативно впливає на динаміку економічних процесів, деформує ринкові відносини, веде до дискредитації реформ, що проводяться в державі, до зниження політичної довіри виборців до влади і політичних партій, до розчарування населення в так званих «демократичних» перетвореннях тощо.

Такі висновки переконливо підтверджують результати дослідження «Українське суспільство в 1992–2007 роках. Динаміка змін», проведеного фахівцями Інституту світової економіки і міжнародних відносин

¹ Індекс корупції Transparency International: Україна – №118 // <http://www.ukrtudprom.ua/news/>

² Політична корупція перехідної доби: Пер. з англ. / За ред. С. Коткіна та Шайо. – К., 2004. – 440 с.; Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі: Пер. з англ. – К., 2004. – 328 с.; Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации: Монография / Под ред. А. В. Петришина. – Харьков, 2005. – 336 с. та ін.

НАН України¹. Згідно з цими дослідженнями, більшість громадян України вважають, що «сьогодні» в країні жити гірше, ніж у радянському «вчора» (табл. 1, 2). У першій таблиці досліджується питання про те, які відчуття посилилися за останній рік в українському суспільстві, у другій — те, як оцінює українська молодь нинішні результати України порівняно з нещодавнім «радянським» минулим.

Таблиця 1

Відчуття	Негативи	
	2006 р.	2007 р.
Розчарування	60,5	71,9
Незадоволеність	41,7	51
Розгубленість	32,9	38,7
Страх	20,1	27,7
Песимізм	17,4	20,8
	Позитиви	
Перспективи	9,1	6,8
Оптимізм	8	7,3
Гордість за країну	7,8	6,1
Відчуття гідності	4,6	3,6
Відчуття радості	4,2	2
Доброзичливість	3,8	3,4
Задоволеність	2,8	1,3

Таблиця 2

Соціальні цінності	Зараз краще	Зараз гірше
Благополуччя	3,8	60
Житло	33,7	24,3
Соціальна захищеність	10,9	68,2
Стабільність життя	10,4	73,2
Здоров'я	10,7	51,9
Безпека	8,7	68,2
Можливість побачити світ	39,5	36,7
Харчування	19,2	54,5
Відносини з людьми	9,9	53,2
Можливість знайти роботу (хорошу)	11,7	70,1

¹ Пахомов Ю. Законы Ньютона и украинское общество // Время. – 2008. – 23 окт.

А ось ще ряд цікавих даних: 78,4 % населення України вважають, що в країні взагалі немає демократії, оскільки влада ігнорує волю народу; 69,5 % опитаних оцінюють вибори як нечесні, 86,3 % переконані, що в країні відсутня ситуація рівних можливостей.

Про стан правової свідомості українського суспільства свідчить також те, що 67,3 % українців здатні на нечесний вчинок заради вигоди. І це при тому, що потреба боротьби з корупцією (61,4 %) превалює навіть над протестами проти поганої медицини (53,6 %) і високих цін на продукти (30,3 %).

Таким чином, проблема реального стану правової свідомості і правової культури в транзитивному суспільстві є дуже не простою і потребує серйозної уваги як юристів-теоретиків, так і юристів-практиків.